
**ՌԱԶՄԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԲԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Կ. Հ.

ԽՍՀՄ-ի վրա 1941 թ. հունիսի 22-ին ֆաշիստական Գերմանիայի հարձակումով սկսվեց խորհրդային ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը: Պատերազմի սկզբին Կարմիր բանակի ծանր պարտությունները, ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող ԽՍՀՄ տարածքների կորուստը, որտեղ կենտրոնացված էին արդյունաբերական խոշոր կարողություններ, ստիպեցին երկրի իշխանություններին դեպի ԽՍՀՄ արևելյան շրջաններ էվակուացնել ռազմապաշտպանական արդյունաբերության հարյուրավոր գործարաններ, այստեղ գործարկել նոր ձեռնարկություններ: Խորհրդային զինված ուժերի սպառազինության հիմնական արտադրանքը պետք է թողարկեին խորը թիկունքի շրջանները՝ դառնալով ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության կարևորագույն հենակետեր¹:

Պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ղեկավարման գործում որոշիչ էր 1941 թ. հունիսի 30-ին ստեղծված Պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ) դերը, որը գլխավորում էր խորհրդային պետության ղեկավար Ի. Վ. Ստալինը: Կոմիտեն պլանավորում և համակարգում էր ռազմական արտադրության ամբողջ գործընթացը²: Ռազմական արտադրանք արտադրելու հաճախարականներ ՊՊԿ-ի կողմից պատերազմի սկզբին ստացան նաև Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում՝ Խորհրդային Հայաստանը: Դրանով մեր երկիրը մասնակցում էր ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության առջև ՊՊԿ-ի դրած մեծածավալ խնդիրների լուծմանը: Հետագոտող Գ. Խաչատրյանը նշում է. «դրա իրականացման համար հանրապետությունում կային անհրաժեշտ նախապայմաններ, որոնցից հիմնականը բազմաճյուղ արդյունաբերությունն էր»³: Իսկ խնդիրն առաջիններից մեկն ուսումնասիրած Գ. Ալլահվերդյանը գրում է. «Հանդիսանալով ԽՍՀՄ արդյունաբերական շրջաններից մեկը, Հայկական ԽՍՀ-ն պատերազմի նախօրյակին ուներ բավականին զարգացած ծանր արդյունաբերություն, որը մասնագիտացված էր

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918-1945 թթ.), Ե., 2010, էջ 580:

² ՊՊԿ-ն պատերազմի 50 ամիսների ընթացքում կայացրեց և հրապարակեց շուրջ 10 հազար (9971) տարբեր հրահանգներ և որոշումներ, որոնց երկու երրորդը վերաբերում էր ռազմական արտադրության կազմակերպման հարցերին:

³ Տե՛ս Խաչատրյան Գ., Հայաստանի արդյունաբերությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Ե., 2005, էջ 53:

գունավոր մետաղագործության և քիմիական արդյունաբերության մեջ⁴։ Ժամանակի վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ ՀՄՍՀ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի տեսակարար կշիռն ընդհանուր համախառն արտադրանքի նկատմամբ 1913 թ. 23,7%-ից 1941 թ. աճել էր մինչև 62,4%⁵։

Հանրապետության տնտեսությունը պատերազմի պահանջներին համապատասխան վերակառուցելու և ռազմականացնելու գործում մեծ դեր ունեցան ՀՄՍՀ կառավարությունը, կուսակցական, խորհրդային և իշխանության այլ մարմինները։ Շնորհակալ գործունեություն ծավալվեց ռազմական արտադրանքի պատվերները ժամանակին և որակով կատարելու, նոր ձեռնարկությունների կառուցման, արտադրական նոր գործընթացների ներդրման, երկրի ռազմաարդյունաբերական գործարաններին ռազմավարական հումք՝ մոլիբդեն, կարբիդ, կաուչուկ, կաուստիկ սոդա, կարբինոլ մատակարարելու և այլ խնդիրներն իրականացնելու ուղղությամբ։ Որոշիչ նշանակություն ունեցավ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 9-րդ պլենումը (1941 թ. նոյեմբերի 19-20-ը)։ Խնդիր դրվեց սեղմ ժամկետներում ավարտել հանրապետության ժողովրդական տնտեսության ամբողջական փոխադրումը ռազմական ուղու վրա և ամբողջությամբ անցնել ռազմական արտադրանքի պատվերների կատարմանը⁶։

Գործադիր իշխանության կարևոր գործառույթներ էր իրականացնում ՀՄՍՀ ժողկոմխորհին կից գործող պետական կարգադրիչ մարմինը՝ «Փոքր ժողկոմխորհի նիստը», որն օժտված էր մեծ լիազորություններով։ Վերջինս ղեկավարում և համակարգում էր հանրապետության ռազմական տնտեսությունը, ռազմապաշտպանական արդյունաբերության աշխատանքները, ռազմական պատվերների կատարումը։ Նրա կազմում էին ՀՄՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Արամ Փիրուզյանը, որը նաև «Փոքր ժողկոմխորհի նիստի» նախագահն էր, նրա տեղակալ Գ. Չոլախյանը, Կենտկոմի ռազմական բաժնի վարիչ Ա. Մկրտչյանը, Անդրկոկասյան ռազմական օկրուգի մատակարարման վարչության ներկայացուցիչ Վլասովը, ՀՄՍՀ պետպլանի նախագահ Բ. Աստվածատրյանը, տեղական արդյունաբերության ժողկոմ Լ. Խաչատրյանը, հանրապետության զինկոմ Գ. Ասատրյանը և ուրիշներ⁷։

Կարճ ժամանակահատվածում հաղթահարելով ռազմական արտադրանք թողարկելու հետ կապված բազմաթիվ դժվարությունները՝ հանրապետության արդյունաբերությունը 1941 թ. աշնանից սկսեց կատարել Անդրկոկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարության պատվերները։

⁴ Аллахвердян Г. К характеристике промышленности Армянской ССР в период Отечественной войны (Известия АН Арм. ССР, общественные науки, 1954, N 2, с. 3).

⁵ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 3, գ. 75, թ. 35։

⁶ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Сб. документов и материалов, Е., 1975, с. 101-102.

⁷ Խաչատրյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 51։

Ձեռնարկություններում, որոնք ներգրավվեցին ռազմապաշտպանական պատվերներ կատարելու գործին, իրականացվեցին նախապատրաստական հսկայական աշխատանքներ՝ գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերակառուցում և փոխարկում քաղաքացիականից ռազմական արտադրանք արտադրելուն, նոր արտադրամասերի կազմակերպում և նոր գործարանների ստեղծում արդյունաբերության առկա ճյուղերի հիման վրա: Հրատապ լուծում էին պահանջում նաև հումքային և նյութատեխնիկական սակավ միջոցների մոբիլիզացման, աշխատողների վերապատրաստման, զենք ու զինամթերքի գծագրերի, տեխնիկական փաստաթղթերի, անհրաժեշտ բոլոր սարքավորումների ու գործիքների ձեռքբերման և արտադրության մեջ ներդրման, տեխնոլոգիական նոր գործընթացների յուրացման և այլ խնդիրները: Հայաստանի իշխանություններն առավել կարևորում էին ռազմավարական հումքի խնդիրը, քանի որ դա էր ռազմական արտադրություն կազմակերպելու գլխավոր նախապայմանը: Պետք է նկատի ունենալ, որ նախապատերազմյան տարիներին Հայաստանն ամբողջությամբ ներկրում էր գունավոր և սև մետաղներ, տարբեր տեսակի խողովակներ, մետաղական արտադրանք, պահեստամասեր ու գործիքներ, բոլոր տեսակի ռետինե և ասբեստային սարքավորումներ, քիմիկատներ, վառելանյութեր և քսուքներ, անտառանյութ, ապակի և այլն⁸:

Ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Հայաստանում մեծ թափ էր հավաքում քաղաքացիական ձեռնարկությունների փոխանցումը ռազմապաշտպանական արդյունաբերության համակարգ: Գործընթացը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ Երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումը խորհրդային ղեկավարությանը ստիպեց էլ ավելի խստացնել երկրում կիրառվող «գաղտնիության ռեժիմը»: Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում դրա իրականացումն ավելի դյուրին էր, քան քաղաքացիական ձեռնարկություններում: Ռազմական արտադրանք թողարկող գործարաններն աստիճանաբար ընդգրկվեցին «հատուկ ռեժիմային գործարանների» համակարգում և համարակալվեցին: Խորհրդային Հայաստանում նման ձեռնարկությունների շարքում ընդգրկվեցին ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմատի Երևանի ինքնաթիռաշինական հ. 447 և ԽՍՀՄ ռետինե արդյունաբերության ժողկոմատի Երևանի Կիրովի անվան «Սովպրեն» սինթետիկ կաուչուկի հ. 742 գործարանները:

Նշենք, որ Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության առաջնեկը դարձավ Երևանի հ. 447 գործարանը: Վերջինիս կառուցման մասին որոշումը ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ կառավարությունն ընդունել էին դեռևս 1940 թ. սեպտեմբերի 19-ին⁹: Գործարանի նախագծման և կառուցման աշխատանքներն իրականացվեցին

⁸ Аллахвердян Г., նշվ. աշխ., էջ 4-5:

⁹ ՀԱՄ, ֆ. 113, ց. 24, գ. 136, թ. 16:

ԽՍՀՄ սվիագիռն արդյունաբերության ժողկոմատի անմիջական ղեկավարությամբ և հսկողությամբ: Սակայն Հայրենական պատերազմի սկզբին գործարանի շինարարությունը որոշվեց սառեցնել: Պետք է նշել, որ պատերազմի սկսվելուց հետո ԽՍՀՄ կառավարության որոշումներով երկրում ընդհատվեց արդյունաբերական հարյուրավոր խոշոր ձեռնարկությունների շինարարությունը. Հայաստանում դրանց թիվը հասավ 30-ի: Վերջիններիս շինարարության համար նախատեսված ֆինանսական և նյութական միջոցներն ու աշխատուժն ուղղվեցին ռազմական պատվերներ կատարող ձեռնարկությունների կարողությունների ընդլայնմանը:

Խորհրդային Հայաստանում առաջինը ռազմական պատվերներ սկսեցին կատարել թեթև արդյունաբերության և արհեստագործական կոոպերացիայի տեքստիլ ձեռնարկությունները: Երևանի կարի 1-ին և 2-րդ ֆաբրիկաներում, կաշվի գործարանում, Լենինականի (Գյումրի) տեքստիլ կոմբինատում, Ստեփանավանի և Կիրովականի (Վանաձոր) արտելներում արտադրվում էին հրացանների համար ուսագոտիներ, ատրճանակի պատյաններ, զինվորական համազգեստ՝ շինելներ, շինելի փաթեթազլաններ, կիսամուշտակներ, կաշեգոտիներ, կոշկեղեն, ռազմահանդերձանք, թամբեր, հատուկ տեսակի տեխնիկական գործվածք (բելդինգ և կորդ), որոնք լայնորեն օգտագործվում էին ռազմական արտադրանքի համար¹⁰: Արդեն 1941 թ. վերջին Երևանի կարի ֆաբրիկաների, կաշվի գործարանի, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի արտադրանքի մեջ ռազմական պատվերների բաժինը կազմեց 100%¹¹:

Այդուհանդերձ, ռազմական արտադրանքի գլխավոր տեսականին զենքն ու ռազմամթերքն էին, որի արտադրությանը լծվեցին հանրապետության ծանր արդյունաբերության մեխանիկական, մետաղամշակման, գունավոր մետաղագործության, քիմիական մի շարք ձեռնարկություններ: Դրանց թվում էին Երևանի Ֆ. Ջերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանը, որն առաջինը ձեռնարկեց ռազմամթերքի արտադրությունը, Երևանի մեխանիկական և կարբիդի գործարանները, Երևանի տեղական արդյունաբերության մեխանիկական արհեստանոցը, Երևանի շարժիչների վերանորոգման գործարանը, Լենինականի մեխանիկական գործարանը, Արզնիի հանքային ջրերի գործարանի մեխանիկական արհեստանոցը, ԽՍՀՄ ռետինե արդյունաբերության ժողկոմատի Երևանի Կիրովի անվան «Սովպրեն» սինթետիկ կաուչուկի հ. 742 և Կիրովականի Ա. Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատները, Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանը և այլն:

Ինչպես նկատում է Գ. Ալլահվերդյանը, «պաշտպանական արդյունաբերության առաջատար ճյուղը՝ մետաղամշակումը, հանրապետությունում թույլ էր զարգացած, և ներկայանում էր մեքենաշինական մեկ գործարանով, մի քանի ոչ մեծ, բայց ինքնուրույն մեխանիկական գործարաններով և տարբեր հզորությամբ մեխանիկական բազմաթիվ

¹⁰ Կոզմոյան Կ. Ս., Լենինական, Ե., 1957, էջ 87:

¹¹ Անանյան Լ. Զ., Հայաստանի տնտեսական պատմության ուրվագծեր, Ե., 2003, էջ 181:

արհեստանոցներով: Դրանց մի մասը ինքնուրույն ձեռնարկություններ էին, մի մասը՝ խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների, շինարարական կազմակերպությունների, մեքենա-տրակտորային կայանների օժանդակ արտադրամասեր և այլն»: «Այդուհանդերձ, շարունակում է Ալլահվերդյանը, պատերազմի տարիներին հանրապետության մետաղամշակման արդյունաբերությունը, որոշ վերակառուցումից հետո, կարողացավ ակտիվ մասնակցություն ունենալ պաշտպանական աշխատանքներում, քանզի տիրապետում էր զգալի քանակությամբ մետաղակտրոդ հաստոցների և ուներ մինչև պատերազմը պատրաստված հազարավոր որակյալ մետաղագործներ»¹²:

Անփոփելով Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության վերազինման և ռազմական արտադրության կազմակերպման արդյունքները պատերազմի սկզբնական շրջանում՝ պետք է նշել, որ հանրապետությունն արձանագրեց նշանակալի ձեռքբերումներ: 1941 թ. վերջի դրությամբ հանրապետության ձեռնարկություններում արտադրվում էր զինվորական համազգեստ, ռազմահանդերձանք, հրետանային գույքի և բանակային կապի միջոցների մասեր (մասնավորապես բարձր հաճախականության ռացիաների ալեհավաքներ), ատրճանակների պատյաններ, հրացանների ուսագոտիներ, կոթեր ու բռնատեղեր, զենքի փայտյա ու երկաթյա այլ մասեր և, ամենակարևորը, զինամթերքի երեք տեսակ՝ հրկիզող ավիատուֆերի, հակատանկային և հակահետնակային ականների պատյաններ (համապատասխանաբար 110,2, 50,0 և 103,5 հազար հատ¹³): Ընթացքի մեջ էր ականանետների, արկերի, ձեռքի նռնակների, այլ ռազմամթերքի արտադրության կազմակերպումը:

1942 թ. սկզբից հանրապետությունում ռազմապաշտպանական արտադրանքի պատվերներ կատարող արդյունաբերական ձեռնարկությունները նոր թափով շարունակեցին զենք ու զինամթերքի, ռազմական նշանակություն ունեցող այլ արտադրանքի արտադրությունը: Կենտրոնական և հանրապետական ղեկավար մարմիններից ստացվում էին նոր պատվերներ, հանձնարարվում էր յուրացնել զինամթերքի նոր տեսակների արտադրությունը: Նշենք, որ 1942 թվականը Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների համար դառնալու էր առանձնահատուկ տարի: Տարվա ընթացքում թեև արտադրվեց զենքի ընդամենը մեկ տեսակ՝ 52-M-822 նմուշի ականանետ, սակայն կտրուկ ավելացան արտադրվող ռազմամթերքի, հրետանային գույքի և բանակային կապի միջոցների մասերի տեսականին ու քանակը¹⁴: Այս ցուցանիշն ամենաբարձրն էր պատերազմի բոլոր տարիների համեմատ:

1941 թ. երկրորդ կեսին և 1942 թ. առաջին եռամսյակում հանրապետության տնտեսությունն ու արդյունաբերությունը ռազմական ուղու վրա փոխադրելու, գործընթացում առկա թերացումների, հաղթահարվող դժվարությունների և, միաժամանակ, արձանագրված ձեռքբերումների մասին է նշվում ՀԽՍՀ ժող-

¹² Аллахвердян Г., նշվ. աշխ., էջ 3-4:

¹³ Նույն տեղում, էջ 327: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 75, թ. 3-4:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 75, թ. 3-4:

կոմխորհի փոխնախագահ Գ. Չոլախյանի ստորագրած և 1942 թ. ապրիլի 10-ով թվագրված՝ «Հանրապետության արդյունաբերությունը ճակատի համար» հաշվետվության մեջ¹⁵: «Կոմունիստ» թերթում լույս տեսած այդ նյութում մասնավորապես նշված է. «Աստիճանաբար հարմարվելով ռազմական արտադրանք թողարկելուն, մեր արդյունաբերությունն ընդհանուր արտադրանքի ծավալի մեջ օրեցօր ավելացրել է ռազմական արտադրանքի տեսակարար կշիռը: ...Մենք ունենք մի շարք ձեռնարկություններ, որոնք ամբողջությամբ անցել են ռազմաճակատի համար արտադրանք արտադրելուն (ընդգծումը մերն է - Խ. Կ.): Ընթացիկ ժամանակաշրջանում առաջին հերթին յուրացվել և թողարկվել է Կարմիր բանակի համար նախատեսված ավելի քան 140 անուն արտադրանք»¹⁶:

Խորհրդագերմանական ճակատում 1942 թ. գարնանը ստեղծված տագնապալի իրադրությունը, այն փաստը, որ ռազմաճակատն արագորեն մոտենում էր Կովկասի և Անդրկովկասի մատույցներին, խորհրդային ղեկավարությանը ստիպեց դիմելու կտրուկ միջոցների զենքի ու զինամթերքի արտադրության ծավալները բազմապատկելու ուղղությամբ: Խնդիրն առավել հրամայական դարձավ 1942 թ. ամռան-աշնանը, երբ հունիսի 17-ին սկսված Ստալինգրադի ճակատամարտում գերմանաֆաշիստական զորքերի առաջին ամիսների հաջողություններն աշխուժացրին Թուրքիայի զավթողական նկրտումները Անդրկովկասի նկատմամբ:

Պայմանավորված ռազմաճակատում ստեղծված նման իրադրությամբ՝ 1942 թ. կեսերից Հայաստանի արդյունաբերությունում զենքի ու զինամթերքի, հրետանային գույքի և բանակային կապի միջոցների մասերի, ռազմահանդերձանքի, ռազմավարական հումքի, ռազմական այլ արտադրանքի պատվերների կտրուկ աճ արձանագրվեց: Հանրապետության ռազմապաշտպանական ոլորտի առաջատար Երևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում 1942 թ. ամբողջ ընթացքում հաջողությամբ ընթացավ 52-M-822 նմուշի 50 մմ վաշտային ականանետների արտադրությունը: Գործարանի թողարկած առաջին ականանետների փորձարկումները տեղի ունեցան 1942 թ. գարնան սկզբին: Դրանք անցկացրեցին Կարմիր բանակի ականանետային սպառազինության գլխավոր վարչությունից հատուկ այդ նպատակով գործարան ժամանած մասնագետները: Փորձարկումներից հետո ականանետները պիտանի համարվեցին շահագործման համար. արտոնվեց գործարանում դրանց հետագա պատրաստումը: Այդ մասին նշվում է փորձարկումներն իրականացնող մասնագետների՝ 1942 թ. մարտի 28-ին կազմած և ստորագրած համապատասխան ակտում¹⁷: Իսկ գործարանում արտադրված ականանետների առաջին խմբաքանակի (125 հատ) ընդունման մասին ակտը կազմվեց 1942 թ. հունիսի 30-ին: Մասնավորապես նշվեց. «Արտադրված

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 75, թ. 46-54:

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 47:

¹⁷ ՀԱՍ, ֆ. 172, ց. 2, գ. 20, թ. 8-10:

ականանետների փորձարկումների արդյունքները բավարար են, ուստի հանձնաժողովը հանգել է այն եզրակացության, որ դրանց որակը համապատասխանում է ընդունված չափանիշներին. ականանետները կարող են երաշխավորվել Կարմիր բանակի համար»¹⁸: Սրանով վերջնականապես կանաչ լույս վառվեց գործարանում ականանետների հետագա արտադրության համար: Պետք է նշել, որ մինչև 1942 թ. վերջը, երբ ականանետների արտադրությունը դադարեցվեց, Ձերժինսկու անվան գործարանն արտադրեց և ռազմաճակատ ուղարկեց նախատեսված քանակից (550) փոքր-ինչ պակաս՝ 428 ականանետ. պահեստամասերի, գործիքների ու հարմարանքների լրակազմով: Խնդիրը նրանում էր, որ 1942 թ. վերջերից գործարանի հզորություններն ուղղվեցին նոր նմուշի զինամթերքի՝ 82 մմ բեկորային ականների պատյանների սերիական արտադրությանը: Համաձայն ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի հանձնարարականների՝ նշված զինամթերքի սերիական արտադրությունը գործարանը պարտավոր էր յուրացնել ամենասեղմ ժամկետներում: Ականների արտադրության համար օրինակելի տեխնոլոգիան և հարմարանքների գծագրերն ակնկալվում էր ստանալ ԽՍՀՄ ռազմական արդյունաբերության առաջատար ձեռնարկություններից մեկի՝ Պոդոլսկի հ. 460 գործարանից¹⁹: Մոսկվայից Ձերժինսկու անվան գործարանի տնօրեն Վ. Սարգսյանին ուղղված գրությունում պահանջվում էր «նկատի ունենալ, որ 82 մմ ականների պատրաստումը հանդիսանում է ՊՊԿ-ի հատկապես կարևոր հանձնարարականը, որի կատարումը գտնվում է անձամբ ընկ. ԲԵՆԻՍԻ (ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողկոմ և ՊՊԿ-ի անդամ Լավրենտի Բերիայի ազգանունը փաստաթղթում հատուկ ընդգծված է մեծատառերով, հավանաբար ահագնելու նպատակով – Խ. Կ.) ամենօրյա վերահսկողության ներքո: Այս հանձնարարությունը Ձեր գործարանի համար հանդիսանում է հիմնականն ու կարևորագույնը, և գործարանի ամբողջ գործունեությունը պետք է ուղղված լինի դրա կատարմանը»²⁰:

Ռազմական արտադրանքի նոր պատվերներ ստացան նաև հանրապետության այլ ձեռնարկություններ: Ի կատարումն ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի 1942 թ. հուլիսի 29-ի որոշման՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը 1942 թ. օգոստոսի 11-ի որոշեց անմիջապես անցնել ЯМ-5 հակատանկային ականների պատյանների պատրաստմանը²¹: ՀԽՍՀ անտառարդմիության ձեռնարկությունները պետական առաջադրանքը կատարեցին սահմանված ժամկետներում և 100%-ով: Նշված ձեռնարկություններում 1941-1943 թթ. արտադրվեցին հակահետևակային, նաև ЯМ-5М և ТМД-Б տեսակի հակատանկային ականներ²²:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 4-7:

¹⁹ Նույն տեղում, գ. 19, թ. 1 և շրջ., գ. 17, թ. 6:

²⁰ Նույն տեղում, գ. 19, թ. 1 շրջ.:

²¹ Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), с. 167.

²² ՀԱՄ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 74, թ. 6-7, գ. 75, թ. 3:

Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմխորհրդի հանձնարարականների համաձայն՝ 1942 թ. սեպտեմբերի 25-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և հոկտեմբերի 1-ին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը նոր որոշումներ ընդունեցին հանրապետության ձեռնարկություններում, այդ թվում՝ Երևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական, Լենինականի և Կիրովականի մեխանիկական գործարաններում ու արհեստանոցներում լրացուցիչ քանակությամբ ռազմամթերք՝ ձեռքի նոնակներ ու ականներ, ինչպես նաև զենքի ու զինամթերքի տարբեր մասեր արտադրելու մասին²³:

Վերադաս մարմինների՝ Հայաստանի պաշտպանական ձեռնարկություններին իջեցրած նոր հանձնարարականները ծանր դրության մեջ դրեցին հատկապես Երևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի ղեկավարությանն ու անձնակազմին: Գործարանի արտադրական սուղ, նաև հնամաշ հզորությունները բավարար չէին ռազմամթերքի նոր պատվերները կատարելու համար, մյուս կողմից՝ գործարանի աշխատուժը և հաստոցները գրեթե ամբողջությամբ ներգրավված էին ականանետների և ավիառումբերի պատվերները՝ ընդհատելով աշխատանքներում: Գործարանի տնօրինության՝ 1942 թ. աշնան սկզբին պատրաստած զեկուցագրերից մեկում նշվում է, որ 82 մմ բեկորային ականների արտադրության քանակն առավելագույնին հասցնելու համար հարկավոր է ձեռնարկել արտակարգ միջոցառումներ և կտրուկ բարձրացնել գործարանի արտադրական հզորությունները²⁴:

Պետք է նշել, որ կենտրոնական մարմինների կողմից հանրապետությանը տրված զենքի ու ռազմամթերքի պատվերների և արտադրման ժամանակացույցերը կազմելիս բացթողումներ և թերություններ նկատվեցին պատերազմի գրեթե ողջ ընթացքում: Վերադաս մարմինները հաճախ անտեսում էին այն փաստը, որ Հայաստանի որոշ ձեռնարկությունների արտադրողական ներուժը հնարավորություն չէր տալիս կատարելու զենքի ու զինամթերքի առաջադրանքները հաստատված քանակներով: Մյուս կողմից՝ արտադրության համար անհրաժեշտ ռազմավարական հումքը, հատուկ գործիքներն ու սարքերը, որոնք հանրապետությունը գրեթե ամբողջությամբ ստանում էր դրսից, մատակարարվում էին խիստ անկանոն և ուշացումներով՝ անհրաժեշտ քանակից էլ քիչ: Նշվածը պատճառ էր, որ Հայաստանի որոշ ձեռնարկություններ երբեմն տապալում էին ռազմամթերքի արտադրման գծով առաջադրանքների կատարումը: Նման իրավիճակ հասունացավ հատկապես 1942 թ. աշնանը, երբ վտանգված էր զինամթերքի մի շարք տեսակների՝ 82 մմ ականների, 76 մմ կուտակային արկերի և ՀԹԺ-33 տեսակի ձեռքի նոնակների արտադրությունը:

²³ Մանուկյան Հ. Հ., Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորության ավանդը Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթանակում (1941-1945 թթ.), Ե., 2000, էջ 59:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 172, ց. 2, գ. 19, թ. 28:

Հանրապետությունում ռազմամթերքի արտադրության հետ կապված նշված դժվարությունների մասին Անդրկովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդին շտապեց ահագանգել ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Փիրուզյանը: Ռազմխորհրդի անդամ Լ. Մ. Կազանովիչին 1942 թ. դեկտեմբերի 19-ին հասցեագրված «խիստ գաղտնի» գրությունում Փիրուզյանը տեղեկացնում է, որ 1942 թ. հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսների և դեկտեմբերի կեսի դրությամբ ՀԽՍՀ ձեռնարկությունները չեն կատարել Անդրկովկասյան ճակատի ռազմխորհրդի՝ ռազմամթերքի արտադրության հանձնարարականները²⁵:

Ծանր էր դրությունը նաև մյուս ձեռնարկություններում: Ռազմական արտադրանքի ծավալները թերակատարել էին Լենինականի մեխանիկական գործարանում. այստեղ պատրաստվել էր ընդամենը *ՔԴ-33* տեսակի 1800 ձեռքի նոնակ: Իսկ Երևանի շարժիչների վերանորոգման, մեխանիկական և Կիրովականի քիմիական գործարանները վերը նշված ժամանակահատվածում ռազմական արտադրանքի թողարկում ընդհանրապես չէին ունեցել: Ծրագրերի ձախողման հիմնական պատճառների թվում Փիրուզյանը նշում է տարբեր տեսակի մետաղների ու նյութերի անբավարար մատակարարումը, ինչպես նաև որոշ սարքավորումների, գործիքների բացակայությունը: Տեղեկացնելով այս ամենի մասին՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահը խնդրում է հատկացնել և շտապ Հայաստան ուղարկել անհրաժեշտ նյութերն ու գործիքները, ինչպես նաև պարտավորեցնել Ադրբեջանական ԽՍՀ ժողկոմխորհին՝ կատարելու ռազմամթերքի արտադրության համար ՀԽՍՀ-ին 12 հաստոց հատկացնելու մասին ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի համապատասխան կարգադրությունը²⁶:

Ա. Փիրուզյանի ղեկուցագիրը շատ արագ արձագանք ստացավ: Անդրկովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի անդամ Լ. Կազանովիչին 1942 թ. դեկտեմբերի 26-ին ուղղված գրությունում Անդրկովկասյան ճակատի համար արտադրվող ռազմամթերքի լիազոր ներկայացուցչի տեղակալ Իցկովը նշում է, որ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Փիրուզյանի գրության կապակցությամբ ուսումնասիրվել և ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի փոխնախագահ Չոլախյանի ու ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի արդյունաբերության բաժնի վարիչի տեղակալ Նաջարյանի հետ համաձայնեցվել է ռազմամթերքի թողարկման համար Հայաստանի ձեռնարկությունների մատակարարումների միջոցառումների ծրագիրը: Համաձայն դրա՝ Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության ոլորտի ձեռնարկությունների կողմից 1943 թ. հունվարի ռազմամթերքի թողարկման առաջադրանքները կատարելու համար Բաքվի «Գլխմետաղվաճառք» գրասենյակին առաջարկվել է ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի համար բեռնել 25 տ հատուկ երկաթ, 20 տ կլոր պողպատ, 120 տ ձուլածո թուջ: Իսկ Ադրբեջանի պաշտպանական արդյունաբերության Բաքվի հ. 610 գործարանը Հայաստան պետք է առաքեր պոբեդիտի (վոլֆրամի արտակարգ

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 35, թ. 23:

²⁶ Նույն տեղում, թ. 23 և շրջ. - 24:

կարծրություն ունեցող համաձուլվածք – *Խ. Կ.*) 736 թիթեղ և 82 մմ ականների պատրաստման համար չափիչ և կտրող գործիքներ²⁷:

Բարձրացված հարցերը շուտով ստացան իրենց լուծումները և ռազմապաշտպանական արտադրանքի պատվերներ կատարող հանրապետության ձեռնարկությունները 1943 թ. արտաքին մատակարարումների հետ կապված լուրջ խնդիրներ գրեթե չունեցան:

Այդուհանդերձ, չնայած բոլոր տեսակի դժվարություններին, Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության ոլորտի ձեռնարկությունները 1942 թ. ոչ միայն շարունակեցին յուրացրած գներ ու զինամթերքի արտադրությունը, այլև յուրացրեցին ռազմամթերքի նոր տեսակների արտադրությունը: Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանն ամբողջությամբ յուրացրեց 82 մմ բեկորային ականների պատյանների ձուլվածքն ու մշակումը, ականների կայունացուցիչների արտադրությունը և օրական արտադրում էր 800–1.000 ականի պատյան: Մեխանիկական գործարանը յուրացրեց 76 մմ կուտակային ռումբերի բալիստիկ ծայրակալների դրոշմացումը և արտադրական այլ գործընթացները, իսկ Երևանի շարժիչների վերանորոգման գործարանը՝ ռումբերի ձուլումը, մշակումը և պղնձյա գոտիների ագուցումը: Լենինականի մեխանիկական և Կիրովականի քիմիական գործարաններն անցան *ՓԴ-33* տեսակի ձեռքի նոնակների վերջնական հավաքման²⁸:

Երևանի *հ. 447* ինքնաթիռաշինական գործարանում 1942 թ. աշնանից սկսեցին իրականացվել մարտերում վնասված ռազմական ինքնաթիռների վերանորոգման աշխատանքներ: Մինչև 1942 թ. ավարտը գործարանում վերանորոգվեց 36 միավոր ինքնաթիռ: Գործարանը, 1942 թ. Համեմատությամբ, 1943 թ. առաջադրանքները գերակատարեց 46,4 %-ով²⁹:

Վնասված ռազմական ինքնաթիռների վերանորոգումից, Թբիլիսիում գտնվող *հ. 31* ինքնաթիռաշինական գործարանի հետ կոոպերացիայի միջոցով Յակ-3 կործանիչների պահեստամասերի, թների և շասսիների (գետնի վրա ինքնաթիռի շարժվելու անվահամակարգ) արտադրությունից բացի, *հ. 447* գործարանը պատերազմի տարիներին մասնակցեց նաև հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության առջև դրված ռազմական արտադրանքի պատվերների կատարմանը: Պատերազմի ընթացքում գործարանում արտադրվեցին *ՍԿԿ*, *ԿՄ-5Մ* և *ԿՄԴ-Ե* տեսակի հակատանկային, ինչպես նաև *ՍԿԿ* տեսակի հակահետնակային ականների պատյաններ, ռազմական սայլակառքեր, բեռնատար սահնակներ և այլն³⁰: Այս գործարանի համար զգալի նվաճում էր Հայրենական պատերազմի ավարտական փուլում *ՈԲՏ-2Մ* ուսումնամարզական թեթև ինքնաթիռների սերիական

²⁷ Նույն տեղում, թ. 29:

²⁸ Նույն տեղում, թ. 23 շրջ. - 24:

²⁹ Անանյան Լ. Զ., Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերությունը զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում, Ե., 1982, էջ 30:

³⁰ ՀԱՄ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 74, թ. 8, գ. 75, թ. 3:

արտադրության կազմակերպումը³¹: Պատերազմի ավարտից հետո գործարանը վերափոխվեց էլեկտրամեքենաշինական գործարանի, ներդրումներ կատարվեցին շինարարությունն ավարտին հասցնելու համար: Գործարանը վերամասնագիտացվեց գեներատորների, ուժային տրանսֆորմատորների, շարժական էլեկտրակայանների արտադրության գործում: Տարիների ընթացքում այն դարձավ ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերական համալիրի կարևոր ձեռնարկություններից մեկը:

Ռազմապաշտպանական պատվերների մեծ ծավալներ շարունակեց իրականացնել հանրապետության քիմիական արդյունաբերությունը 1942 թ. ողջ ընթացքում՝ թողարկելով ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող հումք՝ սինթետիկ կաուչուկ, հակատանկային հեղուկ վառելիք, կաուստիկ սոդա, կալցիումի ցիանամիդ, կալցիումի կարբիդ, կարբինոլ, մոնոքրոմատ, քլորոֆորմ, ռազմական արդյունաբերության տարբեր ոլորտների համար անհրաժեշտ այլ նյութեր: Նշված արտադրանքը կարևոր էր հատկապես ռազմական ինքնաթիռների ու տանկերի արտադրության, ռազմական նավաշինության և սուզանավաշինության, բարձրորակ ավիացիոն բենզին և տանկային վառելիք ստանալու համար: Հայաստանում արտադրվող կաուստիկ սոդան մեծ չափերով օգտագործվում էր հատկապես Բաքվի նավթային արդյունաբերությունում: Իր հերթին Խորհրդային Ադրբեյջանը Հայաստան էր առաքում վառելանյութ և այլ նավթամթերք³²:

Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության արտադրանքի կարիքը զգացվում էր նաև ռազմաճակատում, գործող բանակում, ռազմածովային և ռազմաօդային ուժերում: Այսպես, օրինակ, ԽՍՀՄ Մեծովյան նավատորմի ռազմաօդային ուժերի հրամանատար, ավիացիայի գեներալ-լեյտենանտ Երմաչենկովի՝ 1943 թ. սեպտեմբերի 16-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմ հղած նամակից տեղեկանում ենք, որ նավատորմի վերանորոգչական արհեստանոցներում կալցիումի կարբիդի իսպառ բացակայության պատճառով կանգնեցված են մարտական ինքնաթիռների վերանորոգման աշխատանքները: Հայաստանի իշխանություններից Երմաչենկովը խնդրում է, որ Երևանի կարբիդի գործարանից իրենց հատկացվի մեկ վագոն կալցիումի կարբիդ՝ ռազմաճակատի արհեստանոցների համար: Խնդրի լուծումն այնքան էր կարևորվում, որ փաստաթղթային ձևակերպումներն արագացնելու նպատակով Երմաչենկովը հատուկ ինքնաթիռով Հայաստան գործուղեց նավատորմի ներկայացուցչին³³:

Պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության հիմքի վրա առաջացան նոր ճյուղեր, որոնք թողարկում էին պատրաստի արտադրանք: Վերջինս առավել ծանրակշիռ էր դարձնում հանրապետության ներգրավվածությունը երկրի ռազմապաշտպանական

³¹ Մանուկյան Հ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 65: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 8, թ. 103-104:

³² Ավետիսյան Հ. և ուրիշ., Գրիգոր Հարությունյան. կյանքը և գործունեությունը, Ե., 2000, էջ 87:

³³ Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), с. 237-238.

արդյունաբերության ոլորտում: Հանրապետությունում ռետինատեխնիկական իրերի (պլաստմասսայից իրեր, ավտոդողեր, ավտոպահեստամասեր, կապի միջոցների մասեր և այլն) արտադրության կազմակերպման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ ռետինատեխնիկական իրերի թողարկումն ապահովելու և «Պրոմտեխնիկա» գործարանի շինարարությունն ավարտելու և գործարկումն ապահովելու միջոցառումների մասին» ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1942 թ. ապրիլի 21-ի որոշումը: Գործարանը կառուցվեց ռազմաճակատից թիկունք փոխադրված սարքավորումների միջոցով: Այն շահագործման հանձնվեց 1942 թ. հուլիսի 15-ին և հիմնականում ապահովում էր Անդրկովկասյան ռազմաճակատի և խորհրդային ավիացիոն արդյունաբերության՝ ռետինատեխնիկական իրերի, հիմնականում ավտոդողերի պահանջարկի զգալի մասը³⁴: Մասնագիտացված արտադրությունից բացի, Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության ձեռնարկություններում 1942 թ. կազմակերպվեց նաև զինամթերքի ու ռազմահանդերձանքի որոշ տեսակների արտադրություն: Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության ոլորտի առաջատար Ս. Կիրովի անվան «Սովպրեն» ձեռնարկությունից հետո չէր մնում նաև Կիրովականի Ա. Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատը. միայն 1942 թ. այստեղ արտադրվեց 2184.8 տոննա ռազմանյութ³⁵:

Պաշտպանական նշանակության կարևոր առաջադրանքներ էին դրված նաև հանրապետության գունավոր մետաղագործության, հատկապես պղնձարդյունաբերության առջև: Ըստ հետազոտող Հ. Մանուկյանի, սկըսած 1942 թվականից, ԽՍՀՄ ռազմական արտադրության սպասարկման գործում ավելի է մեծանում Կապանի և Ալավերդու պղնձարդյունաբերական հանքերի և ձեռնարկությունների դերը³⁶: Տարեցտարի ավելանում է պղնձի հանքաքարի հա-նույթը, դրանից ձուլվող պղնձի քանակը: Արդեն 1944 թ. պղնձի ձուլումը, 1943 թ. համեմատությամբ, ավելացավ 40, իսկ 1945 թ.՝ 46%-ով³⁷:

Ամփոփելով զենքի, ռազմամթերքի, ռազմահանդերձանքի, հրետանային և ինժեներական գույքի, բանակային կապի միջոցների արտադրության գծով Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների 1942 թ. ցուցանիշները՝ պետք է եզրահանգել, որ դրանք գոհացուցիչ էին: Ինչպես վերը նշվեց, տարվա ընթացքում թեև արտադրվեց զենքի ընդամենը մեկ տեսակ (50 մմ 428 վաշտային ականանետ), սակայն կրկնապատկվեց արտադրվող զինամթերքի, հրետանային գույքի և բանակային կապի միջոցների տեսականին:

³⁴ Ավագյան Վ. Ս., Սովետական Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության զարգացման պատմությունից (1927-1980 թթ.), Ե., 1983, էջ 92: Տե՛ս նաև Մանուկյան Հ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 57:

³⁵ Ավագյան Վ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 92:

³⁶ Մանուկյան Հ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 57-58:

³⁷ Կոզմոյան Կ. Ս., Ալավերդի, Ե., 1966, էջ 93:

Վաշտային ականանետներից բացի, Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության առաջատար Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում մինչև 1942 թ. ավարտն արտադրվեցին 82 մմ բեկորային ականներ և հրկիզող անթաղանթ թերմիտային ավիատումբեր: Հայարդիսորհրդի, անտառարդժողկոմատի, անտառարդմիության ձեռնարկություններում, Երևանի հ. 447, շարժիչների վերանորոգման գործարաններում 1942 թ. արտադրվեցին ITM տեսակի հակատանկային և ITM հակահետևակային ականներ, ЯМ-5, ЯМ-5М և ТМД-Б տեսակի հակատանկային ականներ: Նույն ժամանակահատվածում Երևանի հ. 742 գործարանում արտադրվեցին դյուրավառ եղանակով լցված շերտեր և քրոմային բռնկիչներ, «Արգնի» գործարանում՝ УВ տեսակի պարզեցված պայթուցիչներ: Ռազմապաշտպանական պատվերներ կատարող Հայաստանի այլ ձեռնարկություններում, ֆաբրիկաներում և գործարաններում պատրաստվեցին նաև 82 մմ ականներ ու դյուրավառ եղանակով լցված շերտեր դարսելու համար փայտյա հատուկ արկղեր, ապակու շերտի գործարանում՝ դյուրավառ եղանակով լցված շերտի համար ապակյա սրվակներ և այլն: Տարվա ընթացքում շարունակվեց ականանետի բեռնապարկերի, ատրճանակի պատյանների, հրացանի ուսագոտիների, հրացանի և ականանետի փողի պլաստմասսայից խցանների, Շպիտալֆու ատրճանակ-գնդացրի (ITM) փայտյա կոթերի, ինչպես նաև հրետանային և ինժեներական գույքի, բանակային կապի միջոցների (հրետանու և հրանոթի վարպետի համար գործիքների լրակազմով պայուսակներ, սակրավորի բախի կոթեր, ամրաշինության գործիքներ, բարձր հաճախականության ռադիաների ալեհավաքներ, ТАТ-Ф տեսակի միկրոհեռախոսների պլաստմասսայից խոսափողերի պատյաններ և մասեր, հեռախոսային կաբելի դաշտային կոճեր և այլն) արտադրությունը³⁸:

Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանում ռազմապաշտպանական պատվերներ կատարող արդյունաբերական ձեռնարկությունները 1942 թ. հիմնականում կատարեցին վերադաս մարմինների բարդ և պատասխանատու առաջադրանքները: Սակայն դեռևս ոչ բոլոր դրժվարություններն էին հաղթահարված: Հանրապետության արդյունաբերական որոշ ձեռնարկություններում առկա էին արտադրական գործընթացների ու արտադրանքի որակի հետ կապված ներքին խնդիրներ ու բացթողումներ, արտադրական գործընթացների նկատմամբ ոչ պատշաճ ուշադրություն, մերթընդմերթ զգալի չափերի էր հասնում արտադրական խտտանք և այլն: Ռազմական արտադրանքի համար անհրաժեշտ ռազմանյութերի և սարքավորումների սակավությունը, երբեմն իսպառ բացակայությունը, արտաքին ոչ լիարժեք մատակարարումները հանգեցնում էին զենքի ու ռազմամթերքի մի քանի տեսակների գծով արտադրական պլանների թերակատարման, իսկ զինամթերքի որոշ տեսակների արտադրությունն այդպես էլ չյուրացվեց:

³⁸ Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), с. 327-330. Տե՛ս նաև ՀՄԽ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 75, թ. 3-4, 9:

Ստալինգրադի ճակատամարտում խորհրդային զորքերի փառահեղ հաղթանակով (1943 թ. փետրվարի 2) Հայրենական պատերազմում արմատական բեկում արձանագրվեց. վերացավ գերմանաֆաշիստական ուժերի և Թուրքիայի կողմից Կովկասին ու Անդրկովկասին սպառնացող վտանգը: Ուստի տարածաշրջանի, այդ թվում՝ Հայաստանի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկություններին տրվող ռազմական պատվերները հետզհետե նվազեցին: 1943 թվականից մինչև պատերազմի ավարտը Հայաստանում ամբողջությամբ դադարեցվեց վաշտային ականանետների, զենքի մասերի, ռազմամթերքի որոշ տեսակների, հրետանային և ինժեներական գույքի արտադրությունը:

Համաձայն ՊՊԿ-ի 1943 թ. հունվարի 5-ի «1943 թ. առաջին եռամսյակում ռազմամթերքների արտադրության պլանի մասին» և Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմխորհրդի 1943 թ. հունվարի որոշումների՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի Փոքր ժողկոմխորհի նիստերը հունվար-փետրվար ամիսներին կայացրեց մի շարք որոշումներ՝ հանրապետության ձեռնարկություններում ռազմամթերքի արտադրության մասին: Առաջադրանքների կատարումը ժամանակին ապահովելու համար անձնական պատասխանատվություն էր դրվում ձեռնարկությունների տնօրենների վրա: Վերջիններիս հանձնարարվեց նաև խիստ հսկողություն սահմանել արտադրության որակի նկատմամբ, իսկ արտադրական խոտանը բացառելու նպատակով բացահայտել ու վերացնել պատճառները³⁹:

ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի Փոքր ժողկոմխորհի նիստի 1943 թ. փետրվարի 8-ի որոշմամբ Հայաստանի գործարաններում պատրաստված ռազմական արտադրանքը պետք է ուղարկվեր Խորհրդային Ադրբեջան և լիցքավորվեր այստեղ տեղակայված հաստուկ գործարաններում: Այսպես, 82 մմ բեկորային ականները լիցքավորվելու էին Ադրբեջանի պաշտպանական արդյունաբերության Բաքվի հ. 610 գործարանում, իսկ 76 մմ կուտակային արկերը և ձեռքի նռնակները՝ Նավթլուի հ. 316 գործարանում⁴⁰: Այսպիսով, Հայրենական պատերազմի տարիներին արդյունավետ համագործակցություն էր ծավալվել Հայաստանի և Ադրբեջանի պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների միջև ռազմամթերքի արտադրության բնագավառում:

Հայաստանի գործարաններում 1943 թ. շարունակվեց հակատանկային ЯМ-5М և ТМД-Б տեսակի ականների պատյանների, դրանց համար հատուկ դարսելու արկերի և փայտյա խցանների արտադրությունը: Փոքր ժողկոմխորհի նիստի 1943 թ. մայիսի 15-ի և հուլիսի 15-ի որոշումներով հաստատվեցին արտադրության պլանները: Նշենք, որ հանրապետության ռազմապաշտպանական արտադրությունում ներգրավված բանվորներին ու աշխատողներին հատկացվում էր լրացուցիչ ուժեղացված սնունդ, իսկ

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 172, ց. 2, գ. 23, թ. 2 և շրջ., թ. 9 և շրջ.:

⁴⁰ Նույն տեղում, թ. 9:

ծխողներին՝ ամսական 200 գրամ ծխախոտ⁴¹։ Փաստաթղթերից տեղեկանում ենք նաև, որ ռազմամթերք արտադրող ձեռնարկություններին արտադրանյութ մատակարարող գործարաններին խրախուսելու նպատակով նրանց միջև կազմակերպված էր սոցիալիստական մրցություն, որի հաղթողները ստանում էին գումարային պարգևատրում։ Սոցիալիստական մրցության և պարգևատրման կարգը հաստատված էր ԽՍՀՄ ՊՊԿ-ի 1943 թ. ապրիլի 6-ի և հունիսի 4-ի որոշումներով⁴²։

Պետք է նշել, որ ԽՍՀՄ ռազմական տնտեսության պատմության մեջ 1943 թ. համարվեց բեկման տարի։ Խորհրդային բանակի ծանրակշիռ հաղթանակների հետ այդ տարին նշանավորվեց ռազմական տնտեսության ամրապնդմամբ և զարգացմամբ։ Հայկական ԽՍՀ-ում 1943 թ. երկրորդ կեսից դա արտահայտվեց պատերազմի սկզբում ժամանակավորապես սառեցված մետաղագործական արդյունաբերական նորակառույցների շինարարությամբ։ Վերսկսվեց ռետինադղերի, պլաստմասսաների, կաբելի և այլ գործարանների շինարարությունը։ Միաժամանակ աշխատանքներ ծավալվեցին մետաղամշակման արդյունաբերության արմատական վերա-կառուցման և խոշոր մեքենաշինության՝ հաստոցաշինության, էլեկտրամեքենաշինության և այլնի կազմակերպման ուղղությամբ։

Կառավարության իրականացրած համալիր միջոցառումների շնորհիվ (առկա հզորությունների վերաբաշխում, դրանց համակենտրոնացում, ձուլարանների աշխատանքների հզորացում և այլն) սկսեց արագ աճել խոշոր արդյունաբերության կարևոր ճյուղերից մեկի՝ մետաղամշակման արտադրանքը։ Մետաղամշակման արդյունաբերությունը գրեթե ամբողջությամբ կենտրոնացավ պաշտպանական ոլորտի աշխատանքների վրա։ Արդեն 1943 թ. հանրապետության արդյունաբերության արտադրանքի մեջ մետաղամշակման արտադրանքի տեսակարար կշիռը բարձրացավ 8,5%-ի՝ 1940 թ. 4,4%-ի դիմաց։ Արդյունաբերության այդ ճյուղը պատերազմի տարիներին առավելագույն աճի հասավ 1944 թ.⁴³։

Հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկություններում ռազմամթերքի արտադրությունը շարունակվեց նաև 1944 թ., սակայն խիստ սահմանափակ քանակով։ Ամփոփելով 1943-1944 թթ. հանրապետությունում արտադրված ռազմամթերքի, ռազմապաշտպանական այլ արտադրանքի ցուցանիշները՝ պետք է փաստել, որ այդ տարիներին արտադրվեց ռազմամթերքի ընդամենը վեց տեսակ, որոնցից երեքի՝ 76 մմ կուտակային արկերի և ԲԴՎ-33 ու ԲԴ-42 տեսակի ձեռքի նռնակների պատյանների արտադրությունը կազմակերպվեց առաջին անգամ։ 1945 թ. հանրապետությունում ռազմամթերք ընդհանրապես չի արտադրվել։

Պատերազմի տարիներին հանրապետության պաշտպանական ոլորտի աշխատանքներում իր ծանրակշիռ մասնակցությունն ունեցավ նաև

⁴¹ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 26, գ. 473, թ. 1-3, գ. 486, թ. 1-2։

⁴² Նույն տեղում, ֆ. 172, ց. 2, գ. 23, թ. 44 շրջ.։

⁴³ Аллахвердян Г., նշվ. աշխ., էջ 6։

խորհրդահայ գիտությունը: Պետք է նշել, որ 1941 թ. նոյեմբերի 19-20-ը տեղի ունեցած ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 9-րդ պլենումը կարևոր խնդիրներ դրեց նաև հայրենի գիտության առջև: Պլենումում ընդունված բանաձևում նշվեց. «Հանձնարարել գիտական կազմակերպությունների ղեկավարներին և Արմֆանին՝ գիտահետազոտական աշխատանքներն ամբողջապես նպատակամղել ռազմաճակատի սպասարկմանը», ուսումնասիրություններ կատարել տեղական հուժքի նոր տեսակներ հայտնաբերելու, ձեռնարկությունների լրացուցիչ կարողությունները բացահայտելու ուղղությամբ և այլն: Հանձնարարվեց նաև խթանել արդյունաբերական ձեռնարկությունների ինժեներատեխնիկական աշխատողների, գյուտարարների և նորարարների նախաձեռնությունները՝ ուղղված արդյունաբերական հզորությունների ավելացմանը, Կարմիր բանակին մատակարարելու համար արտադրանքի նոր տեսակների մշակմանն ու թողարկմանը⁴⁴:

Եվ իրոք, առանց գիտատեխնիկական աջակցության հանրապետությունն ի գործ էր ամենասեղմ ժամկետներում ավարտելու տնտեսության ռազմական վերակառուցումը, առավելագույնս արդյունավետ օգտագործելու արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրական կարողությունները: Պատերազմի սկզբից նեթ Հայաստանի ակադեմիական և բուհական համակարգի գիտահետազոտական ինստիտուտները, ամբիոններն ու լաբորատորիաները եռանդով ներգրավվեցին այն խնդիրների մշակմանն ու իրականացմանը, որոնք առաջնակարգ նշանակություն ունեին պատերազմի պայմաններում երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման, ռազմական արտադրանքի կատարելագործման, բանակի մարտունակության բարձրացման համար: Հայ գիտնականներն իրենց ուսումնասիրություններով ու գյուտերով, նորարարական առաջարկություններով նշանակալի ավանդ ունեցան հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության ձևավորման և զարգացման գործում:

Դեռևս պատերազմի սկզբին «հայ քիմիկոսների ջանքերով ստեղծվեց երկու տիպի դյուրավառ հեղուկների խառնուրդ, որը լցնելով շշերի մեջ կարելի էր օգտագործել թշնամու տանկերը այրելու համար»: 1941 թ. նոյեմբերի 13-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն, իսկ 14-ին՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի Փոքր ժողկոմխորհի նիստը որոշում ընդունեցին «Սովպրեն» կոմբինատում նման շշերի պատրաստման մասին⁴⁵:

Արմֆանի քիմիական ինստիտուտում գիտնականները հայտնագործեցին նաև ռեակտիվ այնպիսի նյութեր և բաղադրիչներ, որոնք կարևոր էին որակյալ սինթետիկ կաուչուկ, մետաղներ, ակտիվացված ածուխ, խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության համար կարևոր այլ նյութեր ստանալու համար: Հայ քիմիկոսներին հաջողվեց կազմակերպել տեղական հուժքից պլաստմասսաների ստացման խիստ արդյունավետ եղանակը, որը

⁴⁴ Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), с. 103-104.

⁴⁵ Ավետիսյան Հ. և ուրիշ., նշվ. աշխ., էջ 98: Տե՛ս նաև Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), էջ 100-101:

շատ արագ ներդրվեց արդյունաբերության մեջ: Մշակվեց նաև ֆերրոսիլիցիում կարևոր նյութի ստացման եղանակը: Երևանի և Կիրովականի քիմկոմբինատներում արտադրված ֆերրոսիլիցիումը հաջողությամբ օգտագործվեց մետաղագործության մեջ՝ ձուլարաններում գերամուր զրահանյութ արտադրելու համար⁴⁶: Դրա նշանակությունը ռազմական արդյունաբերության կարիքների համար անգնահատելի է:

Ոչ պակաս կարևոր էր տրինիտրոբենզոլ քիմիական նյութի ստացման յուրահատուկ եղանակը, որը Արմֆանի քիմիական ինստիտուտում մշակեց պրոֆեսոր Վաչե Բսազուլյանցը: Դա, որպես պայթուցիկ նյութ, օգտագործվում էր ռազմամթերքի արտադրության մեջ տրոտիլի փոխարեն, քանի որ որակական հատկանիշներով գերազանցում էր վերջինիս: Հայ գիտնականի հայտնագործության մասին շուտով հայտնի դարձավ Մոսկվայում՝ ԽՍՀՄ ռազմամթերքների ժողկոմատում: Ակադեմիկոս Բ. Ա. Օրբելուն 1943 թ. հոկտեմբերի 11-ին ուղղված նամակում ժողկոմի տեղակալ Կ. Գամովը նշում է պրոֆեսոր Վ. Բսազուլյանցի գիտական աշխատանքները շարունակելու համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու և ֆինանսավորելու անհրաժեշտության մասին: Դա հիմնավորում էր տրինիտրոբենզոլի ստացման նոր եղանակի «արդյունաբերական հեռանկարային նշանակությամբ»: Գամովը նաև տեղեկացնում էր, որ ԽՍՀՄ ռազմամթերքների ժողկոմատը որոշել է աջակցել և ֆինանսավորել Բսազուլյանցի աշխատանքը⁴⁷:

Կենսաբանական, բժշկագիտական և դեղագործական կարևոր ուսումնասիրություններ կատարվեցին Երևանի բժշկական ինստիտուտի դեղաբանական և օրգանական քիմիայի ամբիոններին կից գործող գիտաարտադրական հատուկ լաբորատորիաներում: Այստեղ ստեղծվեցին և արտադրվեցին բժշկական մի շարք պատրաստուկներ, դեղամիջոցներ, քիմիական տարբեր ռեակտիվներ, որոնք անհրաժեշտ էին մարտական թունավոր նյութեր հայտնաբերելու, դրանցից պաշտպանվելու համար և այլն:

Նշենք, որ Հայաստանի ԳԱ ապագա ակադեմիկոս Ա. Մնջոյանի ղեկավարությամբ գործող Երևանի բժշկական ինստիտուտի օրգանական քիմիայի ամբիոնի արդյունավետ գործունեության շնորհիվ արդեն 1943 թ. ամռան սկզբին կազմակերպվեց ավելի քան 20 տեսակի դեղամիջոցների (այդ թվում՝ ցավազրկող) և 40 ռեակտիվների ու ինդիկատորների արտադրություն: Ամբիոնի գործունեությունը բարձր գնահատականի արժանացավ Կարմիր բանակի և ռազմածովային նավատորմի հրամանատարության կողմից⁴⁸:

⁴⁶ Գарибджанян С. Наука в Армении в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), Е., 2007, с. 14.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 59-60: Տե՛ս նաև Գарибджанян С. Документы об организации академической науки в Армении в годы Великой Отечественной войны (1942-1944) (ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Ե., 1995, N 1, էջ 242).

⁴⁸ Գарибджанян С. Наука в Армении в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), с. 13.

«Բանակի և ռազմածովային նավատորմի պատվերների կատարման գործում Երևանի մի շարք ձեռնարկությունների կոլեկտիվներին զգալի օգնություն ցույց տվեցին Երևանի մի խումբ ֆիզիկոսներ՝ Նորայր Քոչարյանի գլխավորությամբ»⁴⁹:

Հայկական գիտության ներուժը կարևորվում էր նաև պաշտպանական ոլորտում գիտական խմբերի համամիութենական համագործակցության ասպարեզում: Այսպես, ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի նախագահ ակադեմիկոս Բ. Ա. Օրբելուն 1942 թ. ապրիլի 29-ին ուղղված նամակում ԽՍՀՄ ԳԱ փոխնախագահ ակադեմիկոս Ե. Չուդակովը հայտնում է, որ խիստ կարևոր պաշտպանական առաջադրանք կատարելու նպատակով ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի կարգադրությամբ Երևան է գործուղվել ԽՍՀՄ ԳԱ էներգետիկայի ինստիտուտի մասնագետների խումբը՝ տեխնիկական գիտությունների թեկնածու Հ. Դավթյանի գլխավորությամբ: «Նկատի ունենալով առաջադրանքի խիստ կարևորությունը երկրի պաշտպանության համար, նշում է Չուդակովը, այն պետք է իրականացվի հնարավորինս կարճ ժամկետում: Ուստի ԽՍՀՄ ԳԱ նախագահությունը խնդրում է, որ տեղ հատկացվի լաբորատորիա կազմակերպելու համար, ինչպես նաև այն ապահովվի անհրաժեշտ բոլոր նյութերով ու սարքավորումներով, էլեկտրաէներգիայով, արհեստանոցներով, սպասարկող անձնակազմով, ինչպես նաև հարկավոր է լաբորատորիայի աշխատակիցներին ապահովել բնակելի տարածքով»⁵⁰:

Արմֆանի գիտնականները կարևոր ուսումնասիրություններ կատարեցին նաև Անդրկովկասի ռազմաճակատի շտաբի պատվերներով և նյութական օժանդակությամբ: Այսպես, Փոքր ժողովրդների նիստը 1943 թ. փետրվարի 8-ին որոշում ընդունեց «Անդրկովկասյան ռազմաճակատի համար հատուկ քարտեզագրական աշխատանքներ կատարելու մասին»: Արմֆանի գիտական կազմակերպություններին հանձնարարվեց կազմել ՀԽՍՀ տարածքի անցանելիության և թաքստոցների քարտեզներ, ինչպես նաև պատրաստել տարածքի աշխարհագրական-տնտեսական պատկերի ընդհանուր նկարագրեր⁵¹: Ռազմաերկրաբանական-աշխարհագրական ուսումնասիրությունները, որոնք իրականացնում էին Արմֆանի երկրաբանության ինստիտուտի գիտաշխատողները, ներառվեցին նաև ինստիտուտի 1944 թ. գիտական թեմատիկայի մեջ: Դրա նպատակահարմարության մասին էր նշվում Անդրկովկասի ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ Բ. Վ. Տյուլեննի՝ 1943 թ. հոկտեմբերի 25-ի նամակում՝ ուղղված ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գ. Ա. Հարությունյանին: Նշելով ինստիտուտի օգտակար աշխատանքների մասին,

⁴⁹ Հարությունյան Կ. Ա., Սահակյան Մ. Գ., Նրանք մարտնչել են հանուն հայրենիքի, Ե., 1988, էջ 16-18:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 47:

⁵¹ Гарибджанян С. Документы об организации академической науки в Армении в годы Великой Отечественной войны (1942-1944), с. 242. Տե՛ս նաև Гарибджанян С. Наука в Армении в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), с. 57.

ինչը դրսևորվել է «բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների» կողմից ռազմաերկրաբանական, Հայաստանի ու նրան հարակից տարածքների անցանելիության և թաքստոցների քարտեզներ (որոնք ունեին օպերատիվ նշանակություն) կազմելու գործում, Տյուլենը խնդրում է հետազայում նույնպես զարգացնել ինստիտուտի ռազմաերկրաբանական-աշխարհագրական աշխատանքները, շարունակել կազմել նոր քարտեզներ: Անդրկովկասի ռազմաճակատի հրամանատարը ցանկալի է համարում ընդարձակել աշխատանքների ոլորտը. կազմել ռազմավարական հանքային հույժի քարտեզներ, նշելով այն հանքավայրերը, որոնք հնարավոր կլինի շահագործել ինչպես ռազմաճակատի, այնպես էլ ժողտնտեսության կարիքների համար: Համոզված լինելով, որ ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի գիտաշխատողները նշված աշխատանքները կկատարեն հաջողությամբ, գեներալ Տյուլենը Հարությունյանին խնդրում է նախատեսել և հատկացնել անհրաժեշտ ֆինանսավորում⁵²:

Ուշագրավ է, որ 1943 թ. նոյեմբերին Հայկական ԽՍՀ ԳԱ-ի հիմնադրումով հայ գիտնականներն առավել հիմնարար աշխատանքներ ծավալեցին ռազմա-պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների առջև ծառացած արտադրական գործընթացների կատարելագործման և այլ խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Այդ ուսումնասիրություններից հատկապես կարևոր էր պղտոր միջավայրում լույսի ցրման տեսությունը: Այն մշակեց Հայաստանի ակադեմիայի երկարամյա պրեզիդենտ, աշխարհահռչակ գիտնական Վիկտոր Համբարձումյանը՝ իր իսկ առաջ քաշած ինվարիանտության սկզբունքի հիման վրա: Տեսությունն արագորեն լայն կիրառություն ստացավ գիտության ու տեխնիկայի տարբեր ոլորտներում, հատկապես ռազմական նպատակներով, լայնորեն օգտագործվեց գիշերային նշանառության օպտիկական սարքերի թողարկման ասպարեզում⁵³:

Այսպիսով, պատերազմի տարիներին գիտության տարբեր ոլորտների մասնագետների, հատկապես երկրաբանների, քիմիկոսների, ֆիզիկոսների, կենսաբանների ու դեղագործների հաջողությունները տեսանելի են ռազմապաշտպանական նշանակություն ունեցող տարբեր բնագավառներում: Նրանց գիտական հետազոտությունների արդյունքները նպաստեցին երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմանը, խորհրդային զինված ուժերի մարտունակության բարձրացմանը, պատերազմում խորհրդային ժողովուրդների հաղթանակին:

Հանրագումարի բերելով պատերազմի տարիներին ՀԽՍՀ արդյունաբերության զարգացման, դրանում պաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների ձևավորման, հանրապետությունում ռազմապաշտպանական արտադրանքի թողարկման հիմնական արդյունքները՝ պետք է արձանագրել, որ դրանք բավական տպավորիչ էին: Պատերազմի տարիներին Խորհրդային

⁵² Նույն տեղում, էջ 60-61:

⁵³ Арутюнян К. А., Саакян М. Г. Участие сотрудников Национальной Академии наук Республики Армения в Великой Отечественной войне (1941-1945), Е., 2001, с. 10-11.

Հայաստանում գործադրված նոր ձեռնարկությունների և արտադրական հզորությունների, ռազմապաշտպանական արտադրանքի թողարկման մասին ամփոփ տեղեկություններ են ներառված ՀԽՍՀ ժողովրդի պատրաստած «Հանրապետության արդյունաբերության հիմնական ցուցանիշների մասին» տեղեկանքում: 1945 թ. հունիսի 22-ով թվագրված և Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգ ներկայացված այդ փաստաթղթում արձանագրված է, որ պատերազմի տարիներին հանրապետությունում կառուցվել է շուրջ 30 նոր ձեռնարկություն, այդ թվում՝ ինքնաթիռաշինական, շարժիչների վերանորոգման, կոմպրեսորային, ավտոդողերի, պարկային գործվածքների, քիմիադեղագործական գործարաններ և այլն: Պատերազմի տարիներին ՀԽՍՀ արդյունաբերությունը յուրացրեց արտադրանքի շուրջ 300 նոր տեսակի թողարկում, որոնց զգալի մասն ուներ ռազմապաշտպանական նշանակություն, այդ թվում՝ 10 անուն զինամթերքի, 1՝ զենքի, 6՝ կապի միջոցների, 47՝ գումակատնտեսական և իրային գույքի, 20 տեսակ քիմիական նյութերի, 3՝ ինժեներական ծառայության գույքի, 6՝ հրետանային գույքի և այլն⁵⁴: Ռազմապաշտպանական պատվերներ կատարող ձեռնարկություններում պատերազմի տարիներին արտադրվեց զինվորական հագուստի և գույքի ավելի քան 50 տեսակ⁵⁵: Ռազմապաշտպանական նշանակություն ունեցող արտադրանքի թողարկմանը մասնակցեցին հանրապետության արդյունաբերության գրեթե բոլոր ճյուղերը, ՀԽՍՀ շուրջ հինգ տասնյակ գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, արտադրական այլ ձեռնարկություններ ու կազմակերպություններ: Ռազմապաշտպանական հիմնական արտադրության մեջ զբաղված անձանց քանակը, համաձայն պաշտոնական տվյալների, հասնում էր 3.600-ի⁵⁶:

Պատերազմի տարիներին պաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների զարգացման շնորհիվ հանրապետության արդյունաբերությունում տեղի ունեցան կառուցվածքային կարևոր և արմատական փոփոխություններ, ստեղծվեցին արդյունաբերական նոր հզորություններ. մասնավորապես՝ մեքենաշինական և մետաղամշակման ոլորտում ձևավորվեցին նոր բարձրարդյունավետ ճյուղեր՝ հաստոցաշինությունը, ինքնաթիռաշինությունը, էլեկտրամեքենաշինությունը, սարքաշինությունը և այլն: Հիմնադրվեցին քիմիական արդյունաբերության և գունավոր մետաղագործության նոր ենթաճյուղեր՝ կարբիդի, ալյումինի, մոլիբդենի արտադրություններ: «Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, - ինչպես ճիշտ նկատում է պրոֆեսոր Գ. Գեղամյանը, - որ խոշոր, հիմնական արդյունաբերական կենտրոններից բացի, նոր գործարաններ և ֆաբրիկաներ էին հիմնվում նաև մի շարք շրջկենտրոններում, որով փաստորեն ուրվագծվեցին հանրապետության արդյունաբերական զարգացման հեռանկարները (Արմավիր, Արտաշատ, Արթիկ, Սպիտակ, Կոտայք, Տավուշ և այլն)»⁵⁷:

Պատերազմն իրավամբ առաջացրեց ռազմաարդյունաբերական համալիրի ձեռնարկությունների աշխարհագրության վիթխարի ընդարձակում խորհրդային ողջ երկրի արդյունաբերության կառուցվածքում: Դա հնարավորություն ընձեռեց ստեղծելու նորագույն սպառազինության արտադրության նոր ճյուղեր (միջուկային

⁵⁴ Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), с. 310-311. Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 75, թ. 39-40:

⁵⁵ Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), с. 332-334.

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 74, թ. 4-9:

⁵⁷ Գեղամյան Գ. Մ., Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1995, N 1, էջ 64):

զենքի, ռեակտիվ տեխնիկայի, ռադիոլոկացիոն միջոցների, ինքնակառավարվող համակարգերի և այլն)⁵⁸: Մրանք այն ճյուղերն էին, որոնք հետպատերազմյան տարիներին ձևավորեցին ԽՍՀՄ-ում գործող ռազմաարդյունաբերական հզոր համալիրը, որտեղ իր ծանրակշիռ մասնակցությունն ունեցավ նաև Խորհրդային Հայաստանը:

**ВОЕННО-ОБОРОННОЕ ПРОИЗВОДСТВО
В АРМЕНИИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

ХАЧАТРЯН К. Г.

Резюме

В годы войны промышленность Советской Армении приняла весомое участие в решении задач, поставленных перед советским оборонно-промышленным комплексом. В военно-оборонном производстве были задействованы почти все отрасли промышленности республики, около 50 заводов и фабрик, механических мастерских и других предприятий, в том числе – Ереванский машиностроительный завод имени Ф. Дзержинского, Ереванский самолетостроительный завод (N 447), Ереванский химкомбинат имени С. Кирова (N 742), Кироваканский химкомбинат имени А. Мясникяна, Ленинаканский механический завод и т. д.

На заводе N 447 ремонтировались неисправные военные самолеты и истребители, в дальнейшем в кооперации с Тбилисским заводом N 31 на заводе было налажено производство шасси, крыльев и других агрегатов для советских истребителей Як-3. За годы войны на предприятиях военно-оборонной промышленности республики было произведено 10 видов боеприпасов (зажигательные авиабомбы, снаряды, противотанковые и противопехотные мины, ручные гранаты и т. д.), 1 – вооружения (ротные минометы), 6 – средств армейской связи, 47 видов вещевого снаряжения, 20 – химпродуктов, 9 – инженерно-технического и артиллерийского имущества, несколько десятков видов военного обмундирования и т. д. Для нужд фронта и военно-промышленных предприятий страны Армения поставляла стратегическое сырье – медь, молибден, синтетический каучук, карбид, каустическую соду, карбинол, другую продукцию металлургических и химических комбинатов. Основанные в республике в годы войны новые промышленные мощности и отрасли производства – самолетостроение, станкостроение, электромашиностроение, приборостроение и т. д. – обозначили дальнейшие пути развития промышленности Советской Армении в послевоенные годы и вовлечения страны в советский военно-промышленный комплекс.

⁵⁸ Տե՛ս Բыстрова И. В. Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930-1980-е годы), М., 2006, с. 636.